

*Ярослав Мудрий розбудовує Київ.
Мініатюра XIII (XV) ст.*

ADDENDA

А. М. Домановський

...1011 – 1017 – 1037...? Тисячоліття Софії Київської*

Там, де стоїш ти, біла й золотава,
О ліліє струнка в намисті рос,
Яку плекала мудрість Ярослава!

...

Там, де священна сутінь залягла
Й в дрімотнім сні спочила Візантія, —

...

Свята Софія, ясна й незрушима.
Росте легендою в блакить.

Юрій Клен. Софія

Київська Свята Софія належить до найважливіших історичних пам'яток і духовних святинь України, втілюючи в собі дух тисячолітньої історії українського народу — від доби Київської Русі до сьогодення. Будучи неперевершеною пам'яткою архітектури і мистецтва, вона вже понад два століття є об'єктом не лише духовного поклоніння і мистецького замилювання, але й глибокого дослідження українськими і закордонними

---

* Пропоновану увазі читачів лекцію вперше було виголошено під час Наукових зборів Харківського історико-філологічного товариства 25 грудня 2012 р. під назвою «...1011 — 1017 — 1037... Тисячоліття Софії Київської: (поза)наукова “дискусія” у (поза)науковому контексті» (Див.: <http://keui.wordpress.com/2012/12/18/news-226/> ; <http://www.hi-phi.org.ua/повуну/naukovi-zbory-khif-25-12-2012-protokol-137>). Відтоді її у скороченому варіанті було включено до курсів з історії України та історії української культури, і понад 10 разів прочитано на низці факультетів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (факультет психології, медичний факультет, геолого-географічний факультет) і Харківського національного автомобільно-дорожнього університету (факультет транспортних систем, автомобільний факультет). Викладені у лекції наукові висновки, думки і спостереження не є оригінальними і повністю запозичені з наукової, науково-популярної і публіцистичної літератури, скорочений список якої наведено наприкінці тексту лекції.

науковцями. Останніми роками наукове вивчення Св. Софії стало предметом підвищеної уваги суспільства і спричинило низку (поза)наукових дискусій (і скандальних подій), пов'язаних із питанням про дату побудови храму і, відповідно, святкування тисячоліття з часу його спорудження.

11 червня 2010 р. Президентом України В. Ф. Януковичем було підписано Указ № 682/2010 «Про відзначення 1000-річчя заснування Софійського собору», у якому йшлося про забезпечення відповідних заходів зі святкування 1000-літнього ювілею заснування цієї пам'ятки у 2011 р. Наприкінці вересня 2011 р. урочистості з приводу 1000-ліття Софії Київської відбулися у Києві. Підставою для святкування стала розроблена і представлена як до українських владних структур, так і до ЮНЕСКО наукова концепція «Датування Софії Київської у світлі новітніх фактичних даних» авторства співробітників Національного заповідника «Софія Київська» Н. М. Нікітенко і В. В. Корнієнка, у якій стверджується: «Можна датувати її (Софії — А. Д.) закладення (посвячення) неділею 4 листопада 1011 р., а завершення (освячення—інавгурацію) — неділею 11 травня 1018 р. Саме на ці дати припали недільні (Господні) дні, в які могли освятити Софійський собор (дім Господній). Тобто собор був закладений і майже закінчений князем Володимиром, хрестителем Русі в 1011—1015 рр., а завершений його сином Ярославом у 1018 р.».

Концепція є підсумком багаторічних досліджень Н. М. Нікітенко і В. В. Корнієнка, однак їхні численні дотеперішні публікації не знайшли вагомій підтримки ні в українських, ані у зарубіжних наукових колах, а пропонувані ними датування хіба що вряди-годи згадують як курйозні в узагальнюючих працях з історії архітектури і мистецтва Давньої Русі. Інші відомі дослідники історії, археології, архітектури і мистецтва Київської Русі вкрай скептично поставилися до концепції Нікітенко-Корнієнка, особливо коли справа дійшла до підготовки офіційних урочистостей на державному рівні. Концепція послідовно критикувалася на кількох конференціях, що відбулися у Києві, Санкт-Петербурзі і Новгороді Великому впродовж 2009—2010 рр. Найважливішим із цих зібрань став Круглий стіл «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань», який відбувся у Києві 7 квітня 2010 р.

Високої напруги сягнула полемічна боротьба як прибічників, так і противників концепції нового датування спорудження церкви Святої Софії Київської й у засобах масової інформації. При цьому навіть побіжний огляд газетних статей і новинарних відеоматеріалів засвідчує, що журналісти мало не одностайно прихильно поставилися до нового датування спорудження Софії, створивши для його активного просування сприятливий інформаційний фон. Адміністративному ж закріпленню сприяла на той час

офіційна позиція владних структур, обумовлена необхідністю виконувати вже згаданий Указ Президента.

Натомість науковці мало не одноставно виступили на заперечення нового датування. Варто звернути увагу на опубліковані у матеріалах Круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» численні матеріали, у яких ішлося про слабку доказову базу концепції Нікітенко-Корнієнка і через це безпідставність святкування тисячоліття Софії Київської 2011 р. Все це сприяло посиленню інтересу громадськості до проблеми датування спорудження Софійського собору в Києві, робило її не лише науково, але й суспільно актуальною.

Зрештою, обидві сторони зійшли до банальних обвинувачень одна одну у влаштуванні не фахового наукового обговорення проблеми, а «типових піар-акцій», «виступів заангажованих державних службовців та наукових співробітників» з одного боку, і «погромницького круглого столу», на якому відбувалася «не рівноправна толерантна дискусія, а банальне «судилище» на кшталт тих, що практикувалися за тоталітарних часів» з другого. Зацікавленому ж не так з'ясуваннями особистих стосунків між окремими науковцями, як науковою істиною сторонньому спостерігачеві залишалось в такій ситуації лише одне — спробувати самотужки розібратися як у новій концепції Нікітенко-Корнієнка, так і традиційних датуваннях спорудження Софії Київської 1017 або ж 1037 рр.

Оскільки обмежитися розглядом однієї лише концепції Нікітенко-Корнієнка було б з наукової точки зору хибним, ми звернулися також до двох традиційних точок зору про закладення Софії Київської або у 1017 р., або у 1037 р., кожна з яких має давню історіографічну традицію і вже усталене коло джерел для підтвердження чи спростування. Ранню дату обстоювали митрополит Євгеній (Болховітін), Д. Айналов, М. Брунов, М. Воронін, М. Іль'їн, П. Толочко, С. Висоцький, Г. Логвин та ін., пізню — М. Максимович, П. Лебединцев, М. Каргер, Ю. Асєєвим, А. Поппе.

Точка зору Н. М. Нікітенко і В. В. Корнієнка, згідно з якою собор було закладено 4 листопада 1011 р., а його будівництво завершено і споруду освячено 11 травня 1018 р. не має жодних прямих літописних підтверджень — у жодному літописі 1011 р. не згадується як рік закладання, а чи 1018 р. як рік освячення Софійського собору. При цьому, однак, концепція Нікітенко-Корнієнка видається авторами як така, що є всебічно обґрунтованою завдяки залученню найрізноманітніших джерел — іконографічних, письмових, архітектурно-археологічних, графіті. Це вимагає послідовно розглянути ключові моменти аргументації науковців послідовно за усіма чотирма типами джерел.

Іконографічні джерела концепції

Вперше ідею про третє, альтернативне 1017 і 1037 рр. датування спорудження собору Софії у Києві було висловлено Н. М. Нікітенко у другій половині 1980-х рр., причому тоді у якості дат закладення і освячення храму пропонувалися не 1011 і 1018 рр., а 1007 і 1017 рр. Можливість датувати заснування церкви часом правління Володимира в той час була спричинена новим трактуванням-реконструкцією групового князівського портрету у центральному нефі собору (рис. 4), здійсненою Н. М. Нікітенко (рис. 7). Ця реконструкція, на думку дослідниці, була достатньою підставою для перегляду датування собору.

Князівський портрет відомий за малюнком голландського художника А. ван Вестерфельда, скопійованим у XVIII ст. і пізніше опублікованим І. Я. Смирновим (рис. 5). Дослідники критично оцінюють це джерело, оскільки навряд чи замальовка 1651 р. відображає реальний стан фрески давньоруської доби, тим більше, що фреску на ньому зображено після часткового руйнування і поновлення у XVII ст. Однак саме відштовхуючись від цього джерела, чи, точніше його реконструкції, Н. М. Нікітенко здійснила перегляд також письмових джерел щодо датування заснування Софії Київської, з яких ключовим стало «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Втім, перед розглядом цих джерел варто докладніше зупинитися на новому розумінні княжого портрету, оскільки воно стало не лише відправною точкою нового датування, запропонованого Н. М. Нікітенко, але і його стрижневою основою.

На думку дослідниці, на західній стіні собору було зображено реальну церемонію освячення Софійської церкви, яка символізувала перемогу християнства на Русі, і, оскільки Русь хрестив не Ярослав, а Володимир, то й зображеною має бути сім'я Володимира, а не Ярослава. На Володимира, зокрема, немов би вказує відсутність подібності у зображенні храма в руках князя (рис. 10) з реальними архітектурними формами Святої Софії Київської (рис. 2). Натомість Н. М. Нікітенко вбачає у формах храму подібність до Десятинної церкви і пропонує трактувати предмет у руках князя як «дароносний посуд-єрусалим», що символізував охрещену Русь — «Новий Єрусалим». На жаль, хоча б якимось чином верифікувати це припущення дослідниці неможливо — достовірні дані про зовнішній вигляд Десятинної церкви відсутні, існуючі ж на сьогодні понад десять варіантів її реконструкції (див., наприклад, рис. 8, 9) залишаються дискусійними. До того ж, зазвичай моделі храмів у руках донаторів мали суто символічний характер, і їхні форми повністю не відповідають не лише

реальним храмам, але навіть основним архітектурним типам церковних споруд.

Наступна за Н. М. Нікітенко ключова фігура фрески — зображення дружини князя навпроти нього (рис. 11). Цю фігуру дослідниця вважає портретом дружини Володимира Анни. Атрибуція довільна, оскільки давніх зображень княгині не існує, а порівняння з фрескою північної вежі (у замальовці аж середини XIX ст. (рис. 12), що її сама ж Н. М. Нікітенко потрактовує як зображення коронаційного виходу принцеси Анни під час укладання династичного союзу (заручин) з князем Володимиром), аж ніяк не може вважатися переконливим (див.: рис. 13).

Втім, навіть якщо погодитися, що на фресці зображено саме Анну, це лише додає побудові Н. М. Нікітенко додаткової проблеми. Оскільки княгиня померла 1011 р., дослідниця доходить висновку, що собор мав існувати вже до її смерті. Спочатку Н. М. Нікітенко вважала, що собор було закладено 1007 р., а освячено ще за життя Анни 4 листопада 1011 р. Певний час собор залишався неоздобленим, бо будівельники очікували, коли остаточно осядуть і просохнуть стіни, однак поспішити з освяченням Володимира змусила хвороба дружини. Пізніше, однак, вона переглянула свої датування, і, згідно з теперішньою концепцією, на 4 листопада 1011 р. припадає не освячення недооздобленого храму, а закладення його будівництва. Відповідно, на фресці має бути зображене не освячення, а закладення Софії, і тоді її трактування у якості зображення «урочистого церемоніального виходу в храм сім'ї київського князя» втрачає будь-який сенс, бо самого храму ще не існувало! Таким чином, неодноразово повторювана Н. М. Нікітенко теза, що на фресці зображено реальну подію освячення храму у світлі її таки нових датувань втрачає будь-яке підґрунтя: на 1018 р., коли, за концепцією Нікітенко-Корнієнка було проведено церемонію освячення храму, Анна (та й Володимир!) вже давно померли.

Відмовившись, таким чином, від початкової інтерпретації фрески як зображення урочистої церемонії освячення храму, Н. М. Нікітенко, однак, не відмовилася від первісної ідеї трактувати її як ілюстрацію реальної події, але тепер вже не освячення, а закладення Софії. З цією метою вона звернула увагу на фон замальовки А. вон Вестерфельда, на якому, на її думку, зображено «поле поза городом»: «на рисунку Вестерфельда персонажі фрески шествують по холмистій місцевості, покритій полевою рослинністю, а фігура Володимира отбрасує тень на северо-запад, значить, ілюструюема церемонія происходит летним утром на «поле вне града». Однак таке пояснення, на думку її опонентів, не витримує жодної критики, оскільки подібні замальовки краєвидів і природних ландшафтів — загаль-

ний топос візантійського мистецтва у якості фону, що мав символізувати зображення райських садів; такі пейзажі є звичною нижньою частиною багатьох фігурних композицій.

Нарешті, важливого значення набуває трактування Н. М. Нікітенко центральної частини фрески. Заперечуючи ктиторський характер фрески, згідно з яким князь мав би підносити модель собору Ісусу Христу (так це зроблено на реконструкціях В. Н. Лазарева, С. О. Висоцького і А. Поппе (рис. 6)), дослідниця стверджує, що зображення Спасителя не могло перебувати позаду вірян, які стояли обличчям до вівтаря і під ногами князя, який перебував на хорах. Спочатку було припущено, що в центрі розміщувалася фігура митрополита у супроводі священників, але згодом — мармурова панель з символом престолу. Н. Б. Козак зауважує, що «князь підносить модель храму не Христові, а на «мармурову панель» і назустріч княгині, а якщо прийняти пояснення Автора (Н. М. Нікітенко — *А. Д.*), що «об'єднуючою ланкою» було княже подружжя, яке під час служби стояло на хорах якраз над центральною частиною композиції, то в такому разі князь підніс модель сам собі, а потім, після смерті, своїм нащадкам. Аналогів такому композиційному укладу не збереглося в пам'ятках візантійської іконографії». Більше того, при цьому чомусь повністю зігноровано свідчення руських паломників XII—XIV ст., згідно з якими над західними дверми Святої Софії вони бачили ікону Спаса.

Зрештою, Н. Б. Козак підсумовує: «Жодне твердження Н. Нікітенко щодо «атрибуції» чи інтерпретації княжого портрета не може вважатися доказом або аргументом у дискусії довкола датування Святої Софії в Києві».

Письмові джерела концепції

Літописні статті, що датують закладення Софії 1017 р. чи 1037 р., відкидаються Н. М. Нікітенко завдяки ідеологічній критиці: на її думку літопис було сфальсифіковано придворним літописцем з метою звеличення Ярослава, якому приписувалися досягнення батька. Втім, важливішою є її увага до «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона, з твердженням якого Ярослав немов би закінчив починання Володимира, як біблейський Соломон справи Давидові у спорудженні Єрусалимського храму: «недоконьчана твоя (Володимира — *А. Д.*) наконьча, акы Соломон Давыдова, иже дом Божий великий святыи Его Премудрости създа на святость и освящение граду твоему».

На підставі процитованого вислову Іларіона Д. В. Айналов дійшов висновку, що ідея спорудження Святої Софії Київської належала ще князю Володимирові Великому, але через смерть він не встиг втілити її в життя.

Його ж син Ярослав Мудрий, немов би виконуючи волю батька, довів справу до логічного завершення: «Уподобление Владимира Давыду, а Ярослава Соломону, из которых второй исполняет завет первого по постройке Иерусалимского храма, отводит на долю Ярослава только выполнение планов Владимира по созданию церкви св. Софии, а не самостоятельное изобретение этого плана». Саме цю тезу розвиває Н. М. Нікітенко, розуміючи текст Іларіона не як риторичну алегорію, звернену до Володимира, а суто буквально, і стверджуючи, що Ярослав лише закінчив будову, розпочату його батьком Володимиром.

З огляду на той факт, що «Слово...» Іларіона мало в такому разі бути виголошеним одночасно або ж максимально близько до моменту завершення спорудження Софійського собору, Н. М. Нікітенко датує його часом повного збігу Великодня і Благовіщення (так зване Кірію) 1022 року. Це ультрараннє датування не було підтримане жодним з дослідників, які звернули увагу на той факт, що у «Слові...» згадуються «онуки і правнуки» Володимира, тобто сини і онуки Ярослава. Оскільки ж перший із внуків Ярослава народився не раніше межі 1030-х—1040-х рр., а другий — не раніше кінця 1040-х рр., то й «Слово...» має датуватися аж ніяк не 1022 р., а щонайраніше 1040-ми рр. 1022 року правнуки Володимира ще не народилися, а з онуків був один лише Володимир Ярославович, якому щойно виповнилося два роки (народився 1020 р.).

Спроба Н. М. Нікітенко відповісти на ці критичні зауваження спричинила побудову нею складної конструкції, згідно з якою основна первісна частина слова була виголошена 1022 р., а усілякі «незручні» реалії потрапляли до нього під час наступних виголошень в різний час й у різних місцях: у Десятинній церкві на день пам'яті Володимира, у Благовіщенській церкві над Золотими воротами з приводу завершення спорудження «міста Ярослава» або під час поставлення Іларіона митрополитом 1051 р. у Софійському соборі.

В будь-якому разі, навіть буквально розуміння алегорії Іларіона про Ярослава як продовжувача справ Володимира і порівняння їх, відповідно, з Соломоном (Ярослав) і Давидом (Володимир), на якому наполягає Н. М. Нікітенко, може вести до зовсім інакшого розуміння ситуації, абсолютно не вигідного для побудов дослідниці. Наводимо трактування О. П. Толочка та Є. І. Архіпової: згідно з Біблією Господь заборонив Давиду (в нашому випадку Володимирові) будувати свій храм, оскільки той пролив надто багато крові (1 Пар. 22:8; 1 Пар. 28:3), сказавши: «Соломон, син твій, побудує дім Мій і двори Мої» (1 Пар. 28:6).

Зрештою, у свідченні Іларіона в будь-якому разі годі шукати згадки 1011 р. як дати закладення Софії. Більше того, ця дата не згадується в жод-

ному давньоруському джерелі. То звідки ж отримує її Н. М. Нікітенко? Як виявляється, з джерел значно пізніших, а саме з напису, виконаного на честь реставрації Софійського собору київським митрополитом Петром Могилою (рис. 14, 15). Причому саме на цьому написі дослідниця наголошує як чи не на найважливішому доказі: «Найбільш значущим є те, що у самій Софії зазначався точний час її заснування – 1011 рік!».

Втім, перш за все звертає на себе увагу пізнє походження свідчення, яке Н. М. Нікітенко робить одним з наріжних каменів своєї концепції, і яке єдине містить згадку про 1011 р. Цей напис було виконано на честь реставрації Софійського собору київським митрополитом Петром Могилою аж 1634 р., причому звідки автори напису взяли зазначену дату, достеменно невідомо – Н. М. Нікітенко припускає, що Петро Могила немов би мав доступ до якихось давніх і автентичних джерел, пізніше, на жаль, втрачених.

Першим цей напис опублікував Є. Болховитинов 1825 р., причому дату 1011 р. він не згадує: «Изволенієм Божиємъ нача здатися сей Премудрости Божія храмъ в лето 1037 благочестивымъ князем и самодержцемъ всея Россіи Ярославом-Георгіємъ Владиміровичемъ. Совершился же в лето 1038 и освященъ Феопомптомъ митрополитомъ Кіевскимъ тойжде святыи храмъ». Ідентично цей напис відтворює М. Закревський. Н. М. Нікітенко, однак, наводить інший текст, який вважає ще одним варіантом напису, на її думку – першопочатковим: «Сия церковь или храм Премудрости Божией изволением Божиим нача здатися в лето 1011 оным благоверным и благочестивым великим князем и самодержцем всея России Ярославом Владимировичем, нареченным во святом крещении Георгием, совершился же в лето 1037, а в лето 1038 ноемвриа 4 дня преосвященным Феопомптом митрополитом Киевским и освящен тойжде святыи храмъ». Задля більшої доказовості й наочності дослідниця неодноразово публікувала довоєнну фотографію напису, на якій чітко читалася дата 1011 р. (рис. 14, 15).

Натомість О. П. Толочко, який присвятив питанню з'ясування автентичності напису окрему статтю, вважає, що початковим був все ж напис, наведений Є. Болховитиновим, а дата 1011 р. з'явилася внаслідок так званої «солнцевської реставрації» 1843–1853 рр., під час якої «реставратори», послуговуючись власними знаннями з історії Київської Русі, «підправили» Петра Могилу. Для них же джерелом дати 1011 р. стали записки з історії Софії, створені впродовж другої половини XVIII ст., які, за відсутності на той час наукових праць про київські старожитності, вважалися у церковному середовищі цілком авторитетними джерелами. Своєю чергою монастирські записки з історії Софії базувалися на двох найбільш

відомих, авторитетних і доступних у XVIII ст. працях з давньоруської історії: київському «Синописі» (1674 р.) і «Хроніці польській» Мацея Стрийковського (1582 р.). Обидві ці пам'ятки, запозичивши хронологію з «Анналів» Яна Длugoша, «зсунули» початок княжіння Ярослава у Києві на 10 років — з 1019 р. на 1009 р. «Звичайно, — підсумовує О. П. Толочко, — усі ці спостереження жодним чином не впливають на вирішення проблеми заснування Софії (1017, 1037 рр., якийсь рік між цими двома датами чи один з років після 1037 р.). У подібних дебатах пізні свідчення мають право лише «дорадчого голосу». Що вони (спостереження) позитивно встановлюють, так це недостовірність дати 1011 р. Її треба виключити з усіх подальших дискусій».

Археологічні та архітектурні джерела концепції

Археологічні та історико-архітектурні побудови Н. М. Нікітенко набувають, з огляду на спірність базованих на іконографічних і письмових джерелах датувань, особливого значення. Першопоштовхом для історико-архітектурних спостережень Н. М. Нікітенко стала, як і у випадку зі свідченням «Слова...» митрополита Іларіона, думка Д. В. Айналова про те, що Софію Київську будували і прикрашали ті ж майстри, яких Володимир свого часу залучив до спорудження Десятинної церкви, і тому літопис не згадує про заклик нових майстрів Ярославом, оскільки той «выполнил задачу при помощи старых мастеров своего отца».

На користь цього твердження немов би свідчить низка архітектурних паралелей у спорудах обох храмів: особливості технологічних прийомів; сортамент і технологія виготовлення плінфи; ідентичність будівельного розчину, фрескового тиньку і полив'яних плиток підлоги; стилістична схожість розпису Софійського собору з фресками Десятинної церкви і візантійськими пам'ятками кінця X — початку XI ст.; виконання різьблення шиферних парпетів на хорах собору і гробниці Десятинної церкви одними й тими ж майстрами; використання у декорації собору мармурових деталей, привезених Володимиром у якості трофеїв з корсунського походу тощо.

У найбільш «концентрованому» вигляді ці твердження наведено у науковій концепції «Датування Софії Київської у світлі новітніх фактичних даних»: «Датування Софії 1011—1018 рр. підтверджується результатами лабораторних аналізів складу фрескового тиньку і полив'яних плит підлоги Десятинної церкви і Софії Київської. Доведено, що за технологічними ознаками фресковий тиньк і полив'яні плити підлоги обох храмів є повністю ідентичними. Так само і стиль стінопису цих храмів виявляє між собою близькі аналогії. Це об'єктивно засвідчує хронологічну близькість

обох храмів, побудованих «мастеры от Грекъ», закликаних Володимиром наприкінці X ст. для будівництва Десятинної церкви».

Здавалося б, наведені докази є цілком переконливими, однак інші науковці, археологи й історики, фахівці у відповідних галузях, спростовують їх. Перш за все, історики візантійського мистецтва (А. І. Комеч, О. С. Попова, В. Д. Сараб'янов) суголосно твердять, що Софія Київська включена у контекст візантійського мистецтва другої чверті – середини XI ст., а не часів кінця X – перших десятиліть XI ст. Найближчими паралелями до стилістики Софії у Києві називають фрески Софійського собору у Охриді (1030-ті – 1050-ті рр.), мозаїки собору монастиря Неа Моні на Хіосі (1040-і – 1050-ті рр.), внутрішній декор монастиря Осіос Лукас (перша половина XI ст.).

По-друге, у будівництві й оздобленні Спасо-Преображенського собору в Чернігові (за винятком етапу початкового будівництва) брали участь ті ж майстри, які зводили і розписували Софію Київську. Участь тих само майстрів у будівництві храмів у Києві та Чернігові дозволяє вважати їх відносними ровесниками. З літопису відомо, що на 1036 р. – рік смерті Мстислава Володимировича Чернігівського, – закладений ним Спаський собор було зведено приблизно на третину: «Мстислав вийшов на лови, і розболівся, і помер. І положили його [у Чернігові] в церкві святого Спаса, що її він спорудив був сам; було бо зведено її при ньому [так] заввишки, як, на коні стоячи, [можна] рукою досягти». Відповідно, і Софія мала будуватися в період, близький до середини 1030-х рр.

По-третє, історики архітектури (М. В. Холостенко, Ю. С. Асеев) доводять, що сортамент і технологія виготовлення плінфи Десятинної церкви і Софійського собору відмінні, а не тотожні, як це стверджує Н. М. Нікітенко. Плінфа X ст. Десятинної церкви виготовлювалась у скошених нероздільних рамках і відрізнялася від софійської складом керамічного тіста. Така технологія відома у Києві лише на одній пам'ятці – Десятинній церкві й кількох сусідніх світських будівлях, стверджують Д. Д. Йолшін і А. А. Євдокімова.

По-четверте, останні аналізи фрагментів фрескового тиньку показали, що тиньковий розчин фресок Десятинної церкви кінця X ст., за твердженнями Ю. М. Стріленка і В. К. Козюби, не має аналогій у основному масиві тиньків Святої Софії, їхні мікроструктури докорінно відмінні (рис. 16), і, відповідно, храми було розписано різними майстрами.

Нарешті, особливого значення набуває висновок щодо будівельних матеріалів і послідовності фрескового розпису собору (Ю. М. Стріленко): «Если в составе строительного раствора в течение строительного периода заметны изменения, то состав фрески одинаков на всем объеме собора –

от центра и до наружных галерей. Следовательно, собор строился на протяжении определенного, довольно длительного периода, а расписывался после завершения всего объема, одновременно».

Таким чином, на підставі аналізу будівельних матеріалів, особливостей будівельної техніки і декоративного оздоблення Софії Київської, Десятинної церкви, Спаського собору в Чернігові та візантійських пам'яток дослідники доходять висновку про те, що архітектурно-археологічні джерела не можуть бути достатньою підставою для датування закладення і спорудження собору другим десятиліттям XI ст. Всі ці матеріали, на їхній погляд, свідчать швидше на користь спорудження Софії у другій чверті — середині XI ст., а це — час правління Ярослава Мудрого.

Графіті як доказова база концепції

Останньою групою джерел, які залучено до обґрунтування концепції Нікітенко-Корнієнка, є графіті на стінах церкви Святої Софії. Вони, на думку науковців, містять дати, що неспростовно підтверджують датування заснування Софії Київської другим десятиліттям XI ст.

Гранично стисло їх подано у тексті «наукової концепції»: «Софія містить у собі найбільш достовірні автентичні дані щодо часу свого виникнення. Найважливіше значення в цьому відношенні мають датовані написи-графіті на її стінах. Виявлені на фресках у різних місцях собору графіті 1018—1021, 1019, 1022, 1028, 1033 (три написи) і 1036 рр. спростовують 1037 рік як час заснування чи завершення Софії. Перекреслюють вони і 1017 р., адже переконливо свідчать, що вже до 1018—1021 р. собор стояв і був прикрашений розписами. Значить, Софія виникла в другому десятиріччі XI ст.».

При цьому, однак, інші науковці (Т. А. Бобровський, С. М. Міхеєв, А. Ю. Виноградов, А. А. Мединцева, Т. В. Рождественская) зазначають як загальні методичні недоліки здійснених Н. М. Нікітенко та В. В. Корнієнком досліджень софійських графіті, так і ставлять під сумнів прочитання конкретних написів. Проблематичним є також факт, що опубліковані написи не містять недвозначних дат: кожного разу «рання дата» є результатом пояснення і без інтерпретації не існує. Якість же інтерпретації є різною: в одному випадку датою вважають частину напису грецькою мовою, у другому дата виникає внаслідок почергового читання рядків двох сусідніх графіті як одного напису, в третьому дата припускається з відновлюваного дослідниками змісту графіті тощо.

В цілому ж ситуацію з графіті підсумовує А. О. Мединцева: «Даже сторонники гипотез о более ранней дате построения Софии Киевской не мо-

гут отрицать, что все до сегодняшнего дня опубликованные даты Софии Киевской ранее 1052 г. приходятся на плохо сохранившиеся надписи вне контекста и, безусловно, не могут являться палеографической основой для столь решительных выводов о передатировке времени построения Софии Киевской».

Як бачимо, запропонована і активно пропагована Н. М. Нікітенко і В. В. Корнієнком концепція раннього датування спорудження Софії Київської не була сприйнята іншими науковцями. Доводиться визнати, що дослідникам не вдалося переконати наукову спільноту у своїй правоті і затвердити у науці нові точні дати закладення (4 листопада 1011 р.) і освячення (11 травня 1018 р.) собору, однак вони спонукали істориків до подальших наукових досліджень піднятої проблематики. Саме у дискусії й полеміці віднаходиться істина, і привернення уваги фахівців до проблеми датування спорудження Св. Софії може вважатися позитивним фактором розвитку науки.

Звернемося тепер до двох інших, традиційних дат спорудження Св. Софії — 1017 і 1037 рр.

Рік 6545 (1037 р.) як дата закладення церкви Святої Софії у Києві

Хрестоматійною датою спорудження Святої Софії Київської став закріплений в усій навчальній літературі й освячений в очах школярів і студентів її незаперечним авторитетом 1037 р. Походить він з Повісті минулих літ, де згадується про спорудження собору під 6545 р. від створення світу (1037 р.) у контексті розбудови Ярославом Володимировичем нового міста: «У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості Божої, митрополю, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини».

Далі під тим само роком літописець повідомляє про розвиток християнської церкви і монастирів, піклування Ярослава щодо «учення книжного» й усіяко звеличує князя: «Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і златом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають Богові в належні часи. І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів

і даючи їм частку майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков».

1037 р. як дату заснування собору підтримали М. Закревський, П. Г. Лебединцев, М. О. Максимович, В. Н. Лазарєв, М. К. Каргер, А. Поппе, Ю. С. Асєєв, П. А. Раппопорт, А. І. Комеч.

Варто звернути увагу, що лише два дослідники з цього переліку — А. Поппе і Ю. С. Асєєв — спеціально зверталися до проблеми датування спорудження Софії Київської, присвятивши цьому питанню спеціальні розвідки. Для інших же цей сюжет був принагідним в контексті дослідження давньоруської архітектури в цілому, історії та архітектури Києва, в кращому випадку — мистецького оздоблення Софійського собору. При цьому Ю. С. Асєєв значною мірою підтримував і розвивав концепцію, яку розробляв А. Поппе. Закономірно під цим кутом зору, що підсумковою працею, яка узагальнювала і остаточно збирала всі аргументи на користь датування спорудження Софії 1037 р., стала англійська стаття цього польського дослідника, опублікована 1981 р. (*Journal of Medieval History*. — 1981. — Vol. 8. — P. 15—66).

З 1981 р. літописна дата 1037 р. неодноразово згадувалася в узагальнюючих працях з історії Київської Русі та давньоруської архітектури і міцно закріпилася у навчальній літературі, але спеціальних праць з датування спорудження Софії, у яких би обстоювався саме 1037 р. від 1981 р. фактично не публікувалося. Розглянемо ж головні аргументи, які висувають прибічники цієї дати для обґрунтування своєї наукової концепції.

Перш за все, відразу впадає в око, що цитована раніше літописна стаття за 6545 р. (1037 р.) збірна, в ній підсумовано всі заслуги Ярослава за увесь час його правління, і це неодноразово зазначалося у історіографії. Виходячи з цього, здавалося б, з датою 1037 р. не можна однозначно пов'язувати ні час закладення, ні завершення будівництва собору. Втім, літопис містить ще одну згадку про Софію, цього разу датовану, за Лаврентіївським списком, 6544 р. (1036 р.). Під цим роком описано битву Ярослава з печенігами, які підступили до Києва в той час, коли князя не було в місті: «А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, *прийшов до Києва і ввійшов у город свій* (виділено мною — А. Д.). А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні — киян, а на лівім крилі — новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і *зступилися вони на [тім] місці, де є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді [це] було поле поза городом* (виділено мною — А. Д.). І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав».

Науковці, які обстоюють дату 1037 р. як час спорудження собору, звертають увагу на те, що ще 1036 р. місце, де згодом було споруджено Софію, було «полем поза городом» («полем вне града»), тому датування спорудження собору 1037 р. в літописі цілком відповідає історичним реаліям, бо ще роком раніше на його місці було замиське поле. Крім того, наголошують вони, Ярослав міг розгорнути широку будівельну програму в Києві лише як повновладний господар Київської Русі («самовластець Русьтей земли»), яким він став лише після смерті свого брата і головного суперника Мстислава Чернігівського 1036 р.

Наведеними думками, по суті, аргументи прибічників дати 1037 р. обмежуються, інші їхні розлогі міркування не так доводять їхню точку зору, як заперечують концепції більш раннього датування собору. Так, А. Поппе присвятив спеціальну розвідку критиці статті С. О. Висоцького, який віднайшов у соборі графіті, що, на його думку, містять дати 1030 р. і 1032 р. Потім у підсумковій статті польський науковець так само чимало місця приділяє критиці доказової бази прибічників більш раннього датування, і, таким чином, намагається йти від зворотного, здійснює побудову своєї концепції на запереченні аргументів інших дослідників, не так доводячи власне датування, як унеможлиблюючи інші й, на цій підставі, стверджуючи правильність свого. Натомість воно також видається спірним.

По-перше, археологічні дані (П. П. Толочко, Я. Є. Боровський) переконливо свідчать, що «місто Ярослава» було на 1036 р. аж ніяк не «полем вне града», а заселеним і укріпленим міським районом. З іншого боку, наприкінці X ст. ця територія ще не входила до складу «міста Володимира». Серед виявлених тут під час археологічних розкопок об'єктів бачимо замиські садиби і майстерні (пов'язані з пожежонебезпечним виробництвом і тому винесені за межі міста), розташовані серед численних в цьому районі ярів та балок з постійними джерелами води, необхідної для організації виробничого процесу. У верхів'ях відкритого давнього яру на північний схід від Софії було розкопано рештки майстерень з виробництва будівельних матеріалів, необхідних для її спорудження (М. М. Ієвлев, А. О. Козловський, І. І. Мовчан). Замиські садиби було обнесено локальними укріпленнями, спланованими у XI ст. після зведення укріплень «міста Ярослава» і необхідними з огляду на подальше розростання міста. Археологічні дослідження жодним чином не доводять, що «місто Ярослава» було оточене валами вже за часів Володимира, а «розкопки досить широкими площами в районі Лядських воріт вказують, що цей мікрорайон забудовувався практично одночасно й ближче до середини XI століття» (Г. Ю. Івакін). Таким чином, забудова території навколо Софії Київської відбулася в межах другої чверті XI ст.

По-друге, викликає цілком закономірне здивування факт спорудження грандіозного собору за один рік: якщо у 1036 р. собору ще не було, а під 1037 р. літописець звеличує Ярослава за його спорудження, то будівництво мало бути розпочатим і завершеним впродовж одного року, що фактично нереально.

По-третє, саме датування битви з печенігами 1036 р. викликає вагомі заперечення. За слушною думкою Л. Є. Махновця, в цьому місці тексту йдеться про події давноминулого щодо 1036 р. часу, період, коли Ярослав щойно став київським князем. Це підкреслюється на початку фрагменту реченням: «І Ярослав... прийшов до Києва і ввійшов у город свій». Словосполучення «ввійшов у город свій» видається Л. Є. Махновцю цілком доречним для 1017 р., коли Ярослав щойно став київським князем, і безглуздим щодо 1036 р., коли князь вже багато років сидів у Києві. Виходячи з цього, вислів літописця «на [тім] місці, де є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді [це] було поле поза городом» («на месте, иде же стоить ныне святая Софья, митрополья русская: бе бо тогда поле вне града») потрібно трактувати як те, що минулого (ймовірно, 1017 р., як це припускає Л. Є. Махновець), битва з печенігами відбулася на тому само місці, «де нині» («иде же стоить ныне») — тобто 1036 р.! — розташований собор Святої Софії.

Маємо додаткові підстави переносити дані про битву з печенігами з 1036 р. на 1017 р. завдяки тому, що Новгородський четвертий і Софійський перший літописи, які О. О. Шахматов відносить до так званого Зводу 1448 р., вміщують під 1017 р. відомості не лише про заснування Софії, але й про той само напад печенігів, про який у Повісті минулих літ говорить під 1036 р. У Софійському першому і Новгородському четвертому літописах існує багато відомостей, відсутніх у Повісті минулих літ, достовірність яких не викликає у дослідників жодних сумнівів. Враховуючи те, що Софійському першому і Новгородському четвертому літопису відомі окремі подробиці подій 1017–1018 рр., невідомі Повісті минулих літ, автентичність яких підтверджується даними Титмара Мерзебурзького, можемо використовувати їх для цього періоду у якості достовірних джерел. Це дозволяє дійти висновку про те, що битва Ярослава з печенігами відбулася не 1036 р., а 1017 р.

Нарешті, по-четверте, як вже зазначалося, стаття літопису за 6545 р. має явно звеличувальний, панегіричний характер, в якому підсумовуються всі попередні досягнення князя. Д. С. Лихачов слушно порівнює панегірик Ярославу від 1037 р. з похвалою Володимирові під 996–997 рр., а Л. Є. Махновець зауважує, що стаття під 1037 р. — ювілейна, укладена до шістдесятиріччя Ярослава Мудрого.

На думку О. О. Шахматова, вона завершувала Давній літописний звід, який закінчувався 1039 р., тобто була записана не пізніше 1039 р. На той час Софія вже точно була споруджена, оскільки дивно було б вихвалити Ярослава за непобудовані, а лише закладені до будівництва храми. Таким чином, у статті літопису 1037 р. йдеться про завершене будівництва храму на 1037 р., а не про активну стадію розбудови, бо у статті за цей рік літописець створює панегірик Ярославу за спорудження «Святої Софії, премудрості Божої, митрополію», маючи на увазі завершений, доконаний факт.

Г. Н. Логвин вважав, що панегірики Володимирі і Ярославу було укладено у розквіт державницької діяльності обох князів — до 20-річчя їхнього правління: похвала Володимирові була пов'язана із закінченням будівництва Десятинної церкви і міст-фортець на Русі, а Ярославу — з остаточним завершенням будівництва Софійського собору і патрональних храмів свв. Георгія та Ірини. Це зовсім не означає, що завершення будівництва припало саме на 1037 р. — воно могло закінчитися й раніше.

Насамкінець треба згадати про графіті. На південній стіні південної сходової башти Софії, на висоті приблизно 159 см від підлоги на фресковому тиньку фрески «полювання на тарпана» міститься п'ятирядкове графіті грецькою мовою, яке містить дату 1038/1039 р., що засвідчує, що на серпень 1039 р. собор був добудований і, принаймні частково, розписаний. Оскільки, як нам вже відомо з археологічних матеріалів, собор будувався впродовж доволі тривалого часу, а розписувався достатньо швидко, то дату його закладання 1037 р. доведеться відкинути: збудувати за 1,5–2 роки споруду такого масштабу мало ймовірно.

Ще більш важливим видається графіті, виявлене і опубліковане С. О. Висоцьким, яке може датуватися проміжком часу від 1 вересня 1032 р. до 28 лютого 1034 р. Воно, на думку С. М. Міхеєва, засвідчує, що собор було закладено не пізніше 1034 р., а, можливо, він на той час був уже й збудований.

Таким чином, дата 1037 р. як року закладання собору Святої Софії Київської не витримує критики. Єдине, що вона засвідчує беззаперечно, це той факт, що на 1037 р. собор вже було остаточно добудовано, але статися це могло як 1037 р., так і раніше. Попередня ж літописна стаття засвідчує, на нашу думку, що собор було споруджено не пізніше, ніж на 1036 р. І вже точно літописна стаття 6545 р. нічого не може повідомити про початок будівництва, дату закладання будівництва собору.

Рік 6525 (1017 р.) як дата закладення церкви Святої Софії у Києві

Дата заснування церкви Святої Софії Київської — 1017 р. — походить з Новгородського першого літопису, який згадує про спорудження Святої Софії двічі: під 6545 р. (1037 р.), тобто так само, як і Повість Минулих літ, і під 6525 р. (1017 р.). У статті 6525 р. він свідчить: «Ярослав иде к Берестию и заложена бысть святая София Кыеве». Дату 1017 р. як час заснування Софії Київської підтримували Є. Болховитінов, В. З. Завітневич, Д. В. Айналов, К. В. Шероцький, Ф. І. Шміт, М. М. Воронін, М. І. Брунов, П. П. Толочко, С. О. Висоцький, Г. Н. Логвин, М. Ю. Брайчевський.

Як правило, подвоєння дат — наслідок якоїсь помилки, наслідок текстуального збою підчас переписування чи редагування. О. О. Шахматов, а за ним і Д. С. Лихачов вважають, що у Новгородському першому літописі для XI ст. взагалі не було дат, їх розставили пізніше, припустившись численних помилок. Виходячи з цього, здавалося б, брати до уваги свідчення Новгородського першого літопису про закладення Софійської церкви у 1017 р. немає жодних підстав, однак науковці давно вже звернули увагу на ще одне важливе джерело, яке згадує про існування церкви Святої Софії під тим само роком. Це — «Хроніка» Титмара Мерзебурзького (975—1018 рр.).

Повідомляючи про взяття Києва Болеславом і Святополком 14 серпня 1018 р., Титмар Мерзебурзький пише: «В соборе святой Софии (sancte monasterio Sofhiae), который в предыдущем году (тобто 1017 р. — А. Д.) по несчастному случаю сгорел, прибывших с почестями, с мощами святых и прочим всевозможным благолепием встретил архиепископ этого города». Важливо наголосити, що Титмар Мерзебурзький послуговувався під час написання тексту свідченнями саксонців, які брали участь у взятті Києва, записав їх відразу після повернення цих інформаторів на батьківщину, безпосередньо по слідах подій, що відбувалися, і невдовзі, того ж 1018 р., помер, навіть не встигнувши відредагувати останні розділи своєї праці. Залучення ж інформації з інших джерел у повідомлення про взяття Києва Болеславом і Святополком пізнішими переписувачами виключене також тому, що «Хроніка» збереглася в авторському оригіналі аж до пожежі Дрездена 1945 р.

Таким чином, якщо тлумачити обидва джерела буквально, вважаючи їх за такі, що свідчать про одну й ту само церкву Св. Софії, виходить що церква, закладена, згідно з Новгородським літописом 1017 р., того таки 1017 р., за Титмаром Мерзебурзьким, згоріла, але впродовж одного року

була відбудована, бо не на згарищі ж 1018 р. зустрівач Болеслава і Святополка київський митрополит. Причому, на думку окремих прибічників раннього датування закладення собору Софії Київської 1017 р., таких, як Д. В. Айналов чи С. О. Висоцький, в обох випадках йдеться саме про цю кам'яну пам'ятку, яка постраждала від пожежі на ранній стадії будівництва. Все це видається малоймовірним, оскільки ні збудувати таку споруду впродовж одного року, ні відновити її після пожежі було б неможливо, тим більше, що і закладення собору Святої Софії, і його пожежа припадають на один і той же 1017 р. Нарешті, Титмар пише про собор як про діючу резиденцію митрополита, і так само, як він не міг зустрічати переможців на згарищі, неможливо уявити собі й урочисту зустріч на місці недобудованої кам'яниці.

Таким чином, праві, швидше за все, ті дослідники, які вважають, що 1017 р. згоріла якась інша церква, дерев'яна Софія, збудована чи то за Володимира (А. Поппе), чи навіть ще за часів княгині Ольги (М. А. Максимович, П. Г. Лебединцев, Н. І. Петров, Г. Н. Логвин). Ця дерев'яна церква цілком могла бути відбудована впродовж одного року, і саме в цій новобудові київський митрополит і зустрів Болеслава і Святополка.

Але про що тоді йдеться у Новгородському першому літописі, який під 1017 р. згадує закладення якоїсь Святої Софії у Києві? Це питання не давало спокою вже переписувачам літописів, й у першій третині XV ст. було здійснено спробу узгодити дві дати — 1017 р. і 1037 р. з літописних свідчень — і запропонувати у Новгородському четвертому і Софійському першому літописі компромісний варіант: під 1017 р. було позначено закладення Софії і міста Києва, а під 1037 р. — завершення будівництва. Подібним чином П. П. Толочко, намагаючись поєднати обидві згадувані в літописній традиції дати, припускав, що у 1017 р. могло відбутися закладення Софійського собору, а на 1037 р. припало завершення цього довгобуду. Необґрунтованість дати 1037 р. як часу завершення будівництва собору вже було доведено, але чи є підстави пов'язувати закладення Софії з 1017 р., крім свідчень хроніки Титмара Мерзебурзького, які, як виявляється, не мають до кам'яної Софії Київської жодного стосунку?

Прибічники 1017 р. як дати закладення будівництва Софії звертаються до двох виявлених С. О. Висоцьким графіті, які містять, на його думку, дати 1030 і 1032 рр. Прочитання цих графіті С. О. Висоцьким було піддане серйозній критиці з боку А. Поппе, але навіть якщо визнати наведені дати правильними, вони жодним чином не підтверджують закладення собору аж 1017 р., а лише засвідчують його існування на 1030 і 1032 рр. і можуть швидше бути використані лише для додаткового спростування датування спорудження Софії 1037 р.

Таким чином, жодних інших свідчень про закладення собору Софії Київської 1017 р., крім туманної згадки Новгородського першого літопису, ми не маємо, і можна лише припускати, що навряд чи Ярослав мав змогу навіть просто спробувати почати такий великомасштабний будівельний проект за умов незавершеної гострої боротьби за владу. Більше того, за слушним припущенням О. В. Назаренка, літописну статтю Новгородського першого літопису за 6525 р. (1017 р.) («Ярослав иде к Берестию и заложена бысть святая София Кыеве»), потрібно зіставити з маловиразним повідомленням Повісті минулих літ під 1017 р. про пожежу в Києві. Лаврентіївський літопис згадує: «Ярослав иде и погоре церкви». У Іпатіївському літописі запис подано так: «Ярослав ввоиде в Киев и погореша церкви» («Ярослав увійшов у Київ, і погоріли церкви»).

Йдеться, очевидно, про ту само пожежу, внаслідок якої згоріла дерев'яна церква Святої Софії за Титмаром Мерзебурзьким, а оскільки обидві літописні версії (і Повісті минулих літ, і Новгородського першого літопису), на переконливу думку О. В. Назаренка, походять від одного першоджерела, яке було спотворене під час переписування, початкове читання цієї статті можна поновити таким чином: «Ярослав иде Берестию, и погоре церкви святыя София».

Як зазначає О. В. Назаренко, цілком логічно пов'язати інформацію про пожежу 1017 р. з нападом печенігів, тим більше, що у Титмара Мерзебурзького про ці події згадано як про одночасні: «На город Киев (Kitawa), чрезвычайно укрепленный, по наущению Болеславу часто нападали враждебные печенеги (Pedenei), пострадал он и от сильного пожара». Якщо ж додатково зіставити це з уже згадуваним повідомленням літопису під 1036 р. про битву з печенігами, яка має датуватися 1017 р., отримаємо таку картину: Ярослав йде на Берестя, але у цей час на Київ, ймовірно, інспіровані Болеславом, нападають печеніги, у місті горять церкви, і Ярослав змушений спішно повертатися до столиці. Після цього відбувається битва з печенігами, під час якої «зступилися вони на [тім] місці, де є нині свята Софія, митрополія руська; бо тоді [це] було поле поза городом» («на месте, иде же стоить ныне святая Софья, митрополья русьская: бе бо тогда поле вне града»).

Вже зазначалося, що Новгородський четвертий і Софійський перший літописи вміщують під 1017 р. як згадку про закладення Софії, так і той напад на Київ печенігів, про який йдеться у Повісті минулих літ під 1036 р. Враховуючи те, що ці джерела згадують про факти, які невідомі Повісті минулих літ, але підтверджуються іншими пам'ятками (наприклад, що сестра Ярослава Передслава стала наложницею (за Титмаром — дружиною) польського князя Болеслава), можна погодитися з О. О. Шахматовим

в тому, що вже Новгородський звід 1167 р. містив статтю, аналогічну статті 1017 р. у Новгородському четвертому і Софійському першому літописах, де йшлося про як про битву Ярослава з печенігами, так і про закладення (після битви) церкви Святої Софії: «Въ лето 6525. Приидоша Печенези къ Киеву и секошася у Києва, и едва къ вечеру одоле Ярославъ Печенегы, и отбегоша посрамлени. И заложы Ярослав градъ великыи Киевъ и златая врата постави и церковь святую Софию заложы».

Таким чином, з великим ступенем ймовірності можна припускати, що пожежа у Києві, під час якої згоріла, в тому числі, і дерев'яна Свята Софія, і печенізький напад на Київ, описані як у літописній традиції, так і у хроніці Титмара Мерзебурзького, відбулися влітку—восени 1017 р., коли Ярослав вів бойові дії під Берестям. При цьому, однак, доводиться уникнути спокуси вважати, що, оскільки в Новгородському четвертому і Софійському першому літописах після битви відразу згадані розбудова міста, закладення Золотих воріт і церкви Святої Софії, то ці події дійсно відбувалися послідовно того ж року. У Ярослава, який був втягнутий в цей час у складну династичну боротьбу за владу, навряд чи був час і можливість закладати «градъ великыи Киевъ и златая врата» і «церковь святую Софию».

Звідки ж взялася згадка заснування Святої Софії під 1017 р., пояснює О. П. Толочко. Дослідник висловив припущення, що поява 1017 р. як дати закладення Софії у Новгородському першому літописі може бути обумовлена свідомими пошуками новгородського літописця, якому час заснування Софії Київської був невідомий, найбільш відповідної дати для цієї події. Знаючи з Новгородської традиції дату освячення Софії в Києві — 11 травня, неділя — літописець міг знайти за часів правління Ярослава Мудрого лише два таких дні, коли б 11 травня припадало на неділю — 1046 р. і 1018 р.

Оскільки будівництво собору потребувало часу, літописець відстрочив дату закладення від дати освячення у минуле на один рік, до 1017 р. Ймовірно, він не зсунувся раніше через те, що хотів прив'язати дату закладення Софії у Києві до дати закладення Софії у Новгороді. 1045 р., коли була заснована Софія Новгородська, на неділі припадали ті ж числа місяців, що й у 1017 р., оскільки одні й ті само дати припадають на тотожні дні тижня у 28-річному циклі (так званий сонячний цикл або «круг сонця»).

Таким чином, у будь-якому разі дата 1017 р. як час закладення церкви Святої Софії Київської також не витримує критики. Єдине, що вона переконливо засвідчує — це той факт, що собор на цей час ще не було збудовано, оскільки на його місці, яке тоді було «полем поза городом», 1017 р. відбулася битва між Ярославом і печенігами. Ані собору, ні навіть його фундаменту тоді ще не існувало, а саме повідомлення про 1017 р. як час

закладення Софії Київської у Новгородському першому літописі спричинене помилкою чи свідомою конструкцією-вигадкою переписувача під час укладання тексту.

* * *

Послідовний розгляд трьох наявних на сьогодні у історіографії концепцій датування закладення і спорудження Софії Київської показав, що жодна з них не може претендувати на те, щоб бути визнаною остаточною і єдино правильною. Джерела не надають жодних беззаперечних підстав для датування закладення собору 1011, 1017 чи 1037 рр. Єдине, що можна беззаперечно, на наш погляд, з'ясувати із залучених дослідниками джерел — це той факт, що собор не було споруджено раніше другої половини 1020-х — початку 1030-х рр., оскільки це найбільш ранні дати, які можуть бути узгоджені з історико-архітектурними, археологічними джерелами, а також мистецтвознавчими паралелями з візантійськими іконографічними пам'ятками, що датуються періодом від кінця 1020-х рр. до середини XI ст.

Доводиться відкинути як необґрунтовану дату 1017 р., оскільки єдине, що можна відносно вірогідно з'ясувати, це той факт, що на 1017 р. місце майбутнього собору все ще було «полям вне града», оскільки саме цього року на ньому відбулася битва Ярослава з печенігами. Чи міг при цьому Ярослав, скажімо, невдовзі після битви здійснити закладення нового грандіозного собору? Навряд чи, і щодо цього є вагомий міркування загальноісторичного характеру.

Передусім треба зазначити, що масштабне будівництво кафедрального собору столиці Русі не могло відбуватися на незахищеній території (на ній щойно перед цим відбулася битва з печенігами!) за умов загрози нових печенізьких набігів чи нападу з боку суперників у боротьбі за владу. Таким чином, Софія могла бути закладена лише після спорудження укріплень «міста Ярослава».

Період 1015—1019 рр. сповнений битвами і походами, Ярослав веде криваву династичну боротьбу за владу зі Святополком: він то захоплює Київ, то втрачає місто, то знову повертає собі столицю і обороняє її, воюючи, до того ж, не лише зі Святополком і його союзником Болеславом, але й з печенігами. Особливо цікавим є в контексті визначення вірогідності датування закладення Святої Софії 1017 р. період 1017—1018 рр. Коли саме впродовж 1017 р. Ярослав захоплює у Святополка Київ, йде походом на Берестя, повертається через загрозу печенігів, відбиває у лютий січі їхній напад у «полі за містом», де згодом постане Софійський собор, — достеменно невідомо.

Але навіть якщо припустити, що всі ці події вкладаються в період весни чи початку літа 1017 р., то на зведення оборонних споруд «міста Ярослава», а також Золотих воріт і закладення Святої Софії у князя залишався б лише рік – у серпні 1018 р. Київ здобули Святополк з Болеславом.

Нарешті, цілком обгрунтованим виглядає припущення О. П. Толочка щодо штучного походження дати 1017 р. у Новгородському першому літописі як часу заснування Софії в Києві внаслідок вправлянь літописця у вираховуванні невідомої йому дати шляхом застосування 28-річного «сонячного циклу». Таким чином, швидше за все, собор у 1017 р. закладено не було. Але важливим вже є здобуте з джерел знання про те, що храму не існувало до цього, оскільки це попередньо визначає *terminus post quem* спорудження собору – 1017 р.

Terminus ante quem дозволяє з'ясувати літописна стаття 1037 р. і її інтерпретація. Оскільки вона є панегіриком князю за його здобутки, досягнуті на час апогею правління і до шістдесятиріччя, у ній мають бути згадані ті справи, які вже завершено до того часу. Тим більше, що, на авторитетну думку О. О. Шахматова, стаття 1037 р. завершувала Давній літописний звід, який закінчувався 1039 р.

Чи можливий подальший пошук дат закладення і завершення будівництва Софії в межах окресленого двадцятиріччя від 1017 до 1037 рр.? Поза сумнівом, так, причому навіть на підставі тієї джерельної бази, яка вже відома дослідникам на сьогодні. Це й письмові джерела, і дані археології та мистецтвознавства, і графіті.

Передусім варто нагадати, що Софію Київську і Спас Чернігівський (крім початкової стадії будівництва) будували одні й ті ж самі майстри. До 1036 р., коли помер Мстислав Чернігівський, він був зведений лише на третину, після чого будівництво Спаса закінчив Ярослав. Як видається, спорудження собору Спаса в Чернігові тими ж майстрами, які будували Софію, засвідчує той факт, що до 1036 р. Софія вже була добудована. На користь цього свідчить одне з виявлених С. О. Висоцьким графіті, яке може датуватися 1032 або ж 1034 рр. і, таким чином, підтверджувати, що на цей час Софія вже будувалася або навіть була добудована. Дату ж початку будівництва варто шукати в середині 1020-х рр., оскільки уся перша половина 1020-х рр. пройшла для Ярослава у протистоянні з Мстиславом, під час якого київському князю явно було не до будівництва собору.

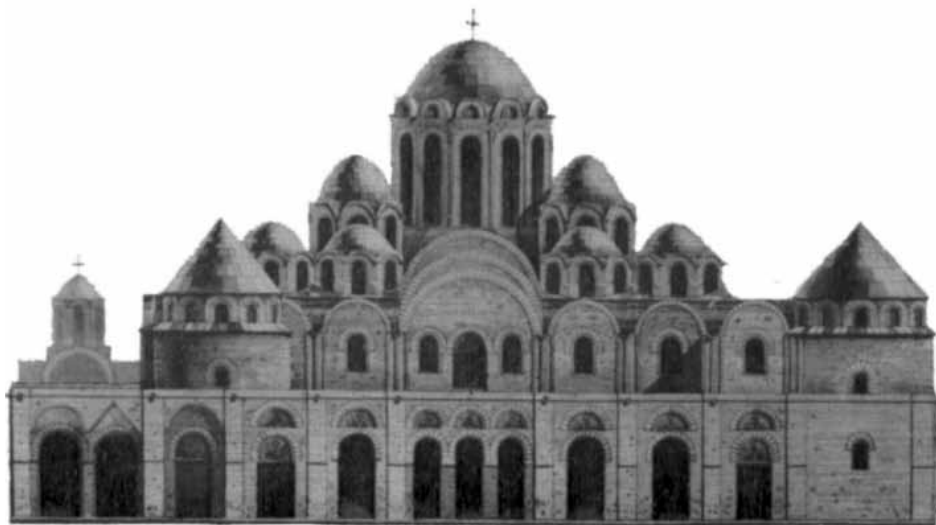
Таким чином, на наш погляд, історіографічний і джерелознавчий критичний аналіз існуючих на сьогодні концепцій датування спорудження Софії Київської дозволяє висловити припущення, що будівництво собору припало на другу половину / кінець 1020-х рр. – початок / першу половину 1030-х рр.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Собор Святої Софії у Києві. Сучасний вигляд

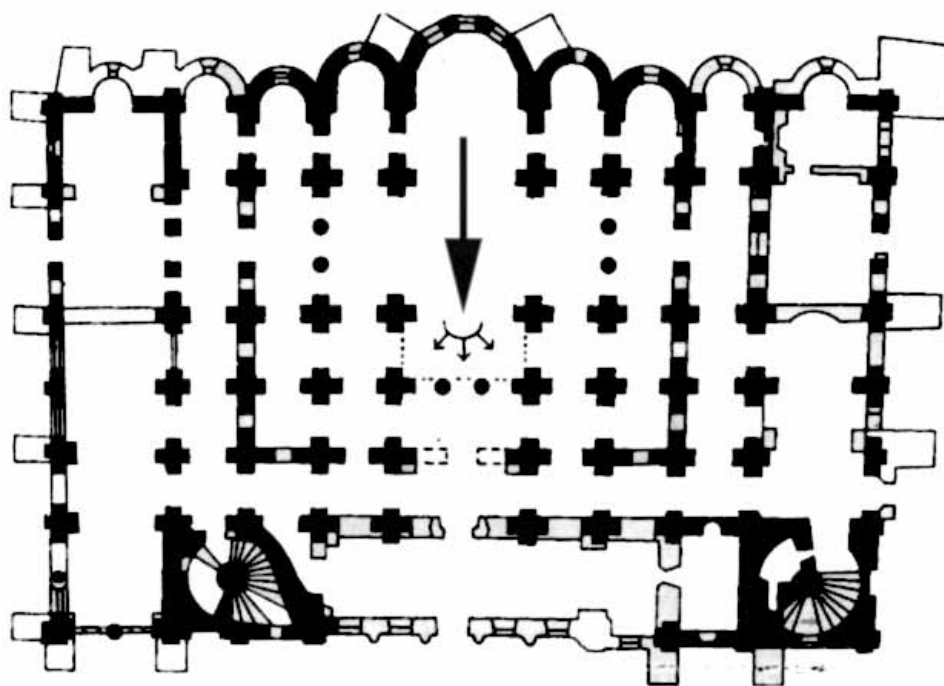

*Рис. 2. Собор Святої Софії у Києві. Реконструкція вигляду XI ст.
(Автори реконструкції: Ю. С. Асєєв, М. І. Кресальський, В. П. Волков)*

Рис. 3. Вигляд на головний вівтар Софії Київської

Рис. 4. Розташування князівського портрету у соборі

*Рис. 5. Груповий князівський портрет.
Замальовка А. ван Вестерфельда 1651 р. за копією XVIII ст.*

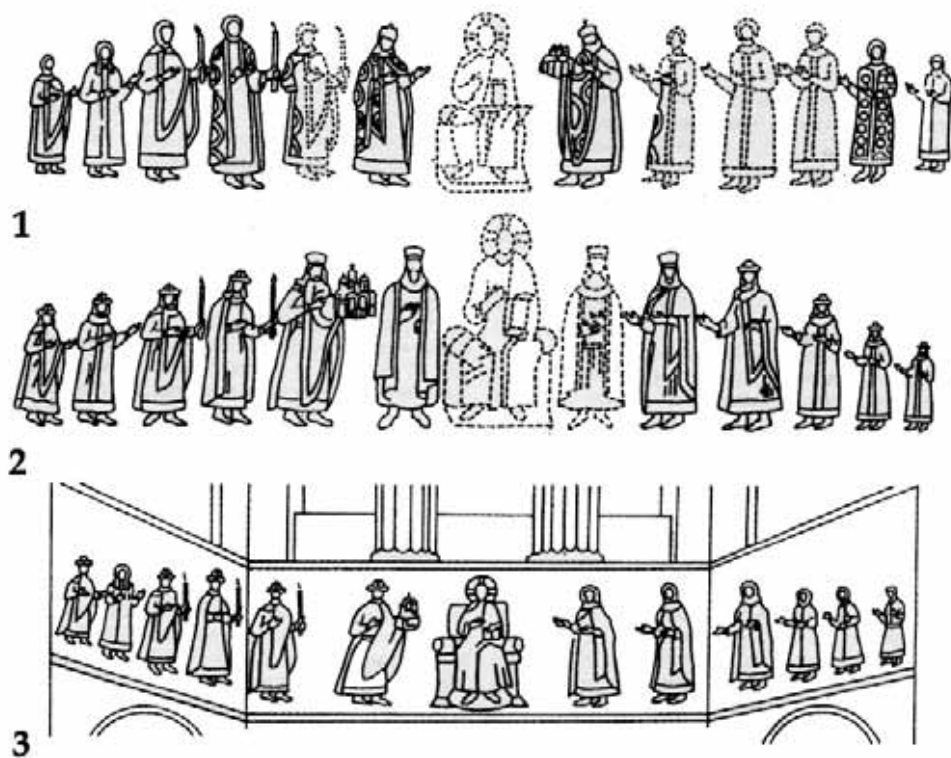

Рис. 6. Реконструкції князівського групового портрету:
1. В. Н. Лазарев. 2. С. О. Висоцький. 3. А. В. Поппе

Портрет родини князя Володимира Святославича
(реконструкція д.і.н., проф. Надії Нікітенко)

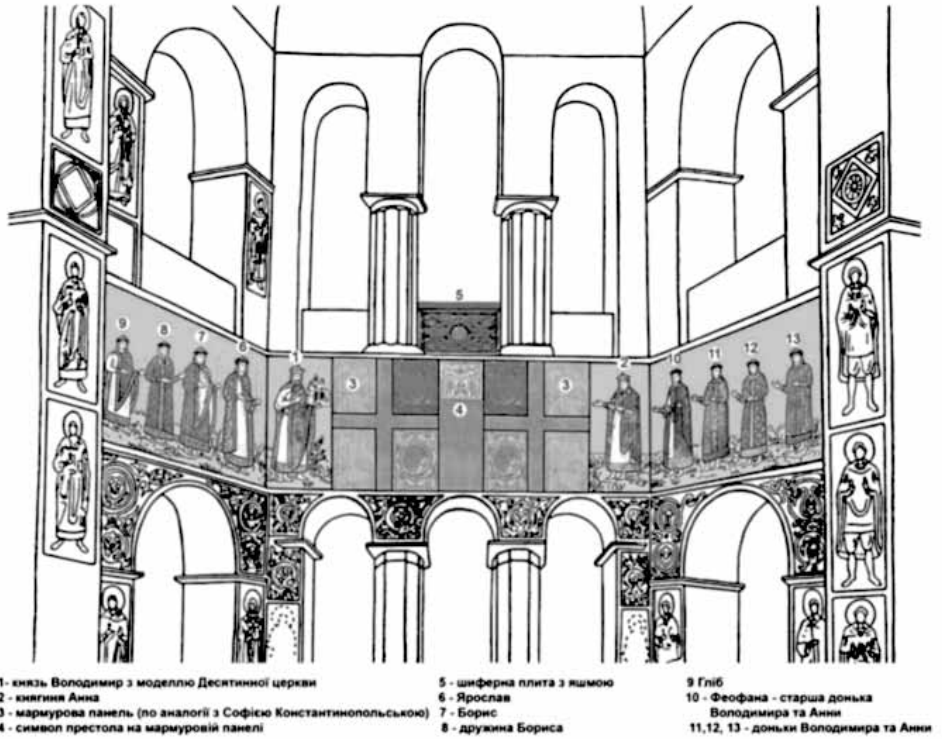

Рис. 7. Реконструкція князівського групового портрету Н. М. Нікітенко

Рис. 8. Десятинна церква. Реконструкція Н. В. Холостенко

Рис. 9. Десятинна церква. Реконструкція Ю. С. Ассєва

*Рис. 10. Князь з моделлю храма
в руках
(із замальовки А. ван Вестерфельда
1651 р. за копією XVIII ст.)*

*Рис. 11. Княгиня
(із замальовки А. ван Вестерфельда
1651 р. за копією XVIII ст.)*

*Рис. 12. Коронаційний вихід принцеси Анни (за Н. М. Нікітенко).
Фреска північної вежі у замальовці середини XIX ст.*

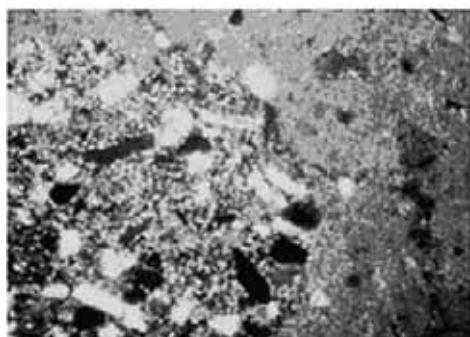
*Рис. 13. Анна (за Н. М. Нікітенко)
на княжому портреті (ліворуч) і на фресці вежі*

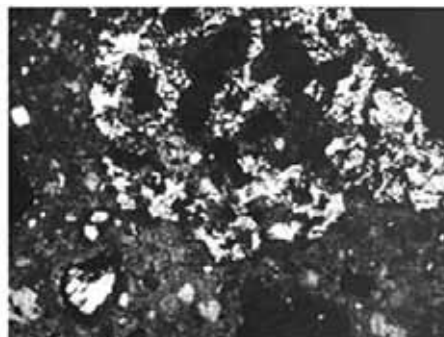
*Рис. 14. Напис під головним куполом Софії
з датою 1011 р. щодо спорудження собору Святої Софії
(фотографія 1930-х рр.)*

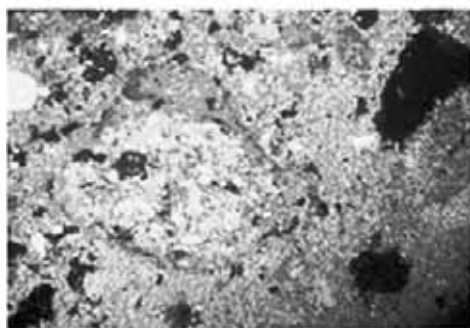
Рис. 15. Дата «1011 р.» з напису під головним куполом Софії (фрагмент фотографії 1930-х рр.)

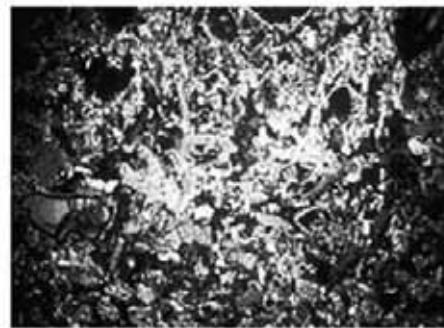
Десятинна церква

Софійський собор

Золоті ворота

Смальтовий шлак з печі на території Софійського собору

Рис. 16. Фотографії мікроструктури фрескового тиньку

ЛІТЕРАТУРА

1. *Айналов Д. В.* К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память равноапостольного князя Владимира. — Петроград, 1917. — С. 21—39.
2. *Акентьев К. К.* «Слово о законе и благодати» Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ. Син. 591 // *Vyzantinorossica*. — 2005. — Т. 3. — С. 116—151.
3. *Архипова Е. И.* «Нетрадиционная наука» в стенах Софии Киевской // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 61—62.
4. *Архипова Е. И., Толочко А. П.* «Новая датировка» Софийского собора в Киеве: критика гипотезы // РА. — 2011. — № 3. — С. 120—129.
5. *Архипова Е. И.* Натурні дослідження у Софії Київській: декларації та реалії // УІЖ. — 2010. — № 5. — С. 25—37.
6. *Асеев Ю. С.* К вопросу о времени основания киевского Софийского собора // СА. — 1980. — № 3. — С. 128—141.
7. *Асеев Ю. С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980.
8. *Асеев Ю. С.* Про дату будівництва київського Софійського собору // Археологія. — 1979. — Вип. 22. — С. 3—12.
9. *Бажал А.* Храм непередбачуваного віку, або Хто похвалить президента за ювілей Софії? // Дзеркало тижня. — 2010. — № 25. — 3 липня. Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/hram_neperebchuvanogo_viku,_abo_hto_pohvalit_prezidenta_za_yuviley_sofi-60614.html Доступ: 1.11.2011.
10. *Бобровский Т. А.* Бреши в корпусе (заметки о монографии В. В. Корниенко «Корпус графіті Софії Київської») // *Ruthenica*. — IX. — 2010. — С. 110—130.
11. *Бобровский Т. А.* Некоторые замечания о софийских граффити с «ранними датами» // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 27—35.
12. *Бобровский Т. А.* Хто будував Софійський собор у м. Києві? (археологічний коментар) // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 63—65.
13. *Болховитинов Е.* Описание Киев-Софийского собора и Киевской иерархии с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской церкви и Ярослава надгробия. — К., 1825.
14. *Боровский Я. С.* Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 86—107.
15. *Брунов Н. И.* Киевская София — древнейший памятник русской каменной архитектуры // ВВ. — 1950. — Т. 3. — С. 154—200.
16. *Висоцький С. О.* Графіті та спорудження Софії Київської // УІЖ. — 1966. — № 7. — С. 103—106.
17. *Висоцький С. О.* Графіті та час побудови Софійського собору в Києві // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 171—181.

18. Від упорядників // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 4–6.
19. *Высоцкий С. А.* Древнерусские граффити Софии Киевской // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1962. — Т. 3. — С. 147–182.
20. *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. — К., 1966.
21. *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI–XVII вв.). — К., 1976.
22. *Ганзенко Л. Г.* До проблеми датування Софії Київської // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 42–45.
23. Датування Софії Київської у світлі новітніх фактичних даних: наукова концепція // Час заснування Софії Київської. Пристрасті довкола мілленіума. — К., 2010. — С. 10–17.
24. Датування Софії Київської у світлі новітніх фактичних даних: наукова концепція // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://millennium.nikitenko.kiev.ua/pode/4> Доступ: 1.11.2011.
25. Додатки: Документи (офіційні листи, звернення та експертні висновки) // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 80–119.
26. *Дорофієнко І. П.* Софія Київська та проблеми професійності її досліджень // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 45–46.
27. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Учебное пособие для студентов вузов / М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др.; Под ред. Е. А. Мельниковой. — М., 2003.
28. *Евдокимова А. А.* Корпус греческих граффити Софии Киевской на фресках первого этажа // Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. — М., 2008. — С. 465–518.
29. *Евдокимова А. А.* О некоторых граффити Софии Киевской // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 23–25.
30. *Ёлишин Д. Д.* Софийский собор и Десятинная церковь: есть ли связь? // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 56–60.
31. *Ёлишин Д. Д., Евдокимова А. А.* Плинфа с греческими клеймами из раскопок Десятинной церкви в Киеве // *Archeologia Abrahamica*. Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама. — М., 2009. — С. 203–211.
32. *Ёлишин Д., Ивакин Г.* Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники) // *Ruthenica*. — 2010. — Т. 9. — С. 74–109.
33. *Жарких М. І.* Що можна і чого не можна дізнатись про Київську Русь // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 67–70.

34. *Завитневич В. З.* К вопросу о времени сооружения храма св. Софии в Киеве // Сборник к 300-летию юбилею Киевской духовной академии (1615—1915) . — К., 1917. — Вып. 1. — С. 403—409.
35. *Закревский Н.* Описание Киева. — М., 1868. — Т. 2.
36. Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010.
37. *Ильин Н. Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник. — М., 1957.
38. *Иоаннисян О. М.* Архитектурные особенности Десятинной церкви и Софийского собора: опыт сравнения // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 47—50.
39. *Ивакин Г. Ю.* З приводу нового датування Софійського собору // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 70—75.
40. *Ивлев М., Козловський А.* Забудова центральної частини «міста Ярослава» поблизу Софійського собору в XI ст. // Ruthenica. — 2009. — Т. 9. — С. 138—150.
41. *Каргер М. К.* Древний Киев. — М.; Л., 1961. — Т. 2.
42. *Козак Н. Б.* Перша жертва «нових Аتكритій» // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 40—42.
43. *Козюба В. К.* До питання про «ідентичність» складу фрескового тиньку // Десятинної церкви і Софії Київської Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 51—53.
44. *Комеч А. И.* Архитектура конца X — середины XI века // История русского искусства в 22 т. — Т. 1. Искусство Киевской Руси. IX — первая четверть XII века. — М., 2007. — С. 111—177.
45. *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции / А. И. Комеч. — М., 1987.
46. *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). Частина I: Приділ св. Георгія Великомученика / В. В. Корнієнко — К., 2010.
47. *Корнієнко В. В.* Найдавніше датоване кириличне графіті Софії Київської: нова знахідка // Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Софійські читання». Київ, 25—26 жовтня 2007 р. — К., 2009. — С. 444—445.
48. *Корнієнко В. В.* Об'єктивна критика чи химери кривого дзеркала? (з приводу «епіграфічних нотаток» Т. Бобровського) // Національний заповідник «Софія Київська» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nzk.org.ua/ukr/millenary/korn_01.pdf Доступ: 1.11.2011.
49. *Котляр М. Ф.* «Софійські архімеди» // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 9—10.
50. *Кузьмин А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. — М., 1977.
51. *Кучкин В. А.* «Съ тоя же Каялы Святополькъ...» // Russia Mediaevalis. — 1995. — Т. 8. — С. 98—102.

52. Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. — М., 1960.
53. Лебединцев П. Г. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843—1853 гг. — К., 1879.
54. Лебединцев П. Г. О святой Софии Киевской // Труды III Археологического съезда в Киеве 1874 г. — К., 1878. — Т. 1.
55. Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. — К., 1990.
56. Логвин Г. Н. Искусство Киева X — середины XI в. // Исторические традиции духовной культуры народов СССР и современность. — К., 1987. — С. 140—147.
57. Логвин Г. Н. Про час спорудження Софійського собору в Києві // УДЖ. — 1987. — № 2. — С. 129—136.
58. Лурье Я. С. Общерусские летописи XIV—XV вв. — Л., 1976.
59. Максимович М. А. Собрание сочинений / М. А. Максимович. — К., 1877. — Т. 2.
60. Марголіна І. Вступне слово // Час заснування Софії Київської. Пристрасті довкола мілленіума. — К., 2010. — С. 5—9.
61. Медьницька А. А. К методике чтения древних граффити // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 25—26.
62. Михеев С. М. О датировке Софии Киевской // Археологія. — 2011. — № 3. — С. 53—57.
63. Михеев С. М., Виноградов А. Ю. Эпиграфические открытия и время строительства киевского Софийского собора // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 17—22.
64. Міляєва Л. С. Кто був автором програми монументального малярства Софії Київської? // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 36—39.
65. Мовчан І. І., Козловський А. О., Ієвлєв М. М. Локальні оборонні споруди Верхнього Києва X—XI ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 105—115.
66. Молдован А. М. Слово о законе и благодати Илариона. — К., 1984.
67. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки, культурных, торговых, политических отношений IX—XII веков. — М., 2001.
68. Назаренко А. В. Новый труд известного слависта: К выходу в свет немецкого перевода Повести временных лет Л. Мюллера // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 128—139.
69. Никитенко Н. Н. Собор Святой Софии в Киеве: История, архитектура, живопись, некрополь. — М., 2008.
70. Никитенко Н. Н. «Слово» Илариона и датировка Софии Киевской // Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура. — К., 1991. — С. 51—57.
71. Никитенко Н. Н. Исторические портреты в светской росписи Софии Киевской // Сугдейский сборник. — К.; Судак, 2008. — Вып. 3. — С. 146—168.

72. *Никитенко Н. Н.* К вопросу авторского замысла и датировки Софии Киевской // Тезисы научных докладов на конференции, посвященной 1125-летию Полоцка и Полоцкой земли. — Полоцк, 1987. — С. 35—36.
73. *Никитенко Н. Н.* Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1986 г. — Л., 1987. — С. 237—244.
74. *Никитенко Н. Н.* Княжеский портрет в Софии Киевской в свете новых исследований фрески / Н. Н. Никитенко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики: комплексный подход в изучении Древней Руси. — М., 2007. — С. 77—78.
75. *Никитенко Н. Н.* Русско-византийский династический союз в росписи башен Софии Киевской // Міжнародні зв'язки народів Європи. Матеріали наукової конференції. — Запоріжжя, 1996. — С. 18—19.
76. *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика / Н. Н. Никитенко. — К., 2004.
77. *Никитенко Н. Н.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. — К., 1999.
78. *Никитенко Н. Н.* Семья основателя Софии Киевской на княжеском портрете в ее центральном нефе // Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Софійські читання». Київ, 25—26 жовтня 2007 р. — К., 2009. — С. 63—79.
79. *Никитенко Н. Н., Корниенко В. В.* Древнейшие граффити Софийского собора в Киеве и его датировка // BS. — 2010. — Vol. 68. — № 1—2. — С. 205—240.
80. *Никитенко Н. Н., Корниенко В. В.* Древнейшие датированные граффити Софии Киевской // Архитектурное наследство. — М., 2009. — Вып. 51. — С. 5—13.
81. *Никитенко Н. Н., Корниенко В. В.* Эсхатологические даты в древнейших граффити Софии Киевской // Память и надежда: горизонты и пути осмысления. Успенские чтения. — К., 2010. — С. 484—507.
82. *Никитенко Н. Н., Корниенко В. В.* Эсхатологический календарь в граффити на фресках Софии Киевской // Сугдейский сборник. — Вып. 4. — К.; Судак, 2010. — С. 173—191.
83. *Никитенко Н. Н., Никитенко М. М.* Княжеская усыпальница в Софии Киевской // Памятники культуры. Новые открытия. — М., 1998. — С. 454—472.
84. *Нікітенко Н.* «Буря в склянці води» як віщування «суспільної небезпеки» // Лівий берег. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://society.lb.ua/life/2010/05/13/43936_Nadiya_Nikitenko_Burya_v_sklyantsi.html Доступ: 1.11.2011.
85. *Нікітенко Н.* Софії Київській — 1000 років, і це не «вчена фікція», а історична реальність // Час заснування Софії Київської. Пристрасті довкола мілленіума. — К., 2010. — С. 18—38.
86. *Нікітенко Н. М.* 1000-річний ювілей Софії Київської та його «хіміко-математичний» аналіз (з приводу «джерелознавчих» одкровень М. Жарких) // Національний заповідник «Софія Київська» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nzsk.org.ua/ukr/millenary/nikitenko_01.pdf Доступ: 1.11.2011.
87. *Нікітенко Н. М.* 1000-річчя Софії Київської: pro et contra // Світогляд. — 2010. — № 2 (22). — С. 46—51.

88. *Нікітенко Н. М.* Від Царгорода до Києва: Анна Порфірородна. Ціна Київського трону. — К., 2007.
89. *Нікітенко Н. М.* Датування «Слова» митрополита Іларіона в контексті новітніх досліджень Софії Київської // Студії з архівної справи і документознавства. — 2010. — Т. 18. — С. 125–134.
90. *Нікітенко Н. М.* Датування Софії Київської з даних середньовічних джерел // Освіта і культура XI ст. Діяльність Ярослава Мудрого і сучасність. — К., 1996. — С. 26–27.
91. *Нікітенко Н. М.* Датування Софії Київської у світлі нових досліджень // Четвертий міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. — Одеса-Київ-Львів, 1999. — С. 23–30.
92. *Нікітенко Н. М.* Де й коли Іларіон виголосив своє «Слово» // Могилянські читання. — К., 2002. — С. 134–139.
93. *Нікітенко Н. М.* Княжий портрет у Софії Київській: нові дослідження фрески // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». Київ, 22–23 листопада 2001 р. — К., 2003. — С. 163–173.
94. *Нікітенко Н. М.* Петро Могила і Софія Київська // Просемінарії: Медієвістика, історія Церкви, науки і культури. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 156–169.
95. *Нікітенко Н. М.* Про час та місце проголошення митрополитом Іларіоном «Слова про закон і благодать» // Наукові записки НаУКМА. — Т. 21: Історичні науки. — К., 2003. — С. 6–10.
96. *Нікітенко Н. М.* Світські фрески Софії Київської: нове датування собору і осмислення сюжетів // Просемінарії: Медієвістика, історія Церкви, науки і культури. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 27–51.
97. *Нікітенко Н. М.* Свята Софія Київська: історія в мистецтві. — К., 2003.
98. *Нікітенко Н. М.* Собор Святої Софії у Києві. — К., 2000.
99. *Нікітенко Н. М.* Софії Київській 1000 років. — К., 2010.
100. *Нікітенко Н. М.* Софія Київська — меморіал хрещення Русі // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва у світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». — К., 1996. — С. 12–13.
101. *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Декларації, що перекручують реалії натурних досліджень Софії Київської // Національний заповідник «Софія Київська» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nzsk.org.ua/ukr/millenary/nikkor_01.pdf Доступ: 1.11.2011.
102. *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Есхатологічні дати на фресках Софії Київської як історичне джерело // Архіви України. — 2009. — № 6. — С. 43–63.
103. *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь. Матеріали IV міжнародної наукової конференції «Софійські читання». Київ, 25–26 жовтня 2007 р. — К., 2009. — С. 417–443.
104. *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 12. — К., 2007. — С. 244–260.

105. *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Найдавніші датовані графіті Софії Київської та її датування // *Просемінарій: Медієвістика, історія Церкви, науки і культури*. — К., 2008. — Вип. 7. — С. 365–399.
106. *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В., Рясная Т. М.* Багато галасу з нічого, або чергова спроба дезавування ювілею Софії Київської // *Національний заповідник «Софія Київська» [Електронний ресурс]*. Режим доступу: <http://nzsk.org.ua/ukr/millenary/nikkoruyasn.pdf> Доступ: 1.11.2011.
107. *Нікітенко Н. М., Нікітенко М. М.* Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень // *Архітектурна спадщина України*. — 1996. — Вип. 3. — Ч. 1. — С. 27–36.
108. *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Щодо матеріалів круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» (7 квітня 2010 р., м. Київ) // *Час заснування Софії Київської. Пристрасті довкола мілленіума*. — К., 2010. — С. 39–126.
109. *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. — М.; Л., 1950.
110. *Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити // *Археология*. — 1995. — № 1.
111. *Петров Н. И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. — К., 1897.
112. *Повесть временных лет*. — Ч. 1: Текст и перевод / Подгот. текста Д. С. Лихачев; Пер. Д. С. Лихачев, Б. А. Романова. — М.; Л., 1950; Ч. 2: Приложения / Ст. и коммент. Д. С. Лихачева; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.; Л., 1950.
113. ПСРЛ. — Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М., 1962.
114. ПСРЛ. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — М., 1962.
115. *Попова О. С., Сарабьянов В. Д.* Живопись второй половины XI — первой четверти XII века // *История русского искусства в 22 т.* — Т. 1. Искусство Киевской Руси. IX — первая четверть XII века. — М., 2007. — С. 179–323.
116. *Поппе А.* Графіті й дата спорудження Софії Київської / А. Поппе // *Український історичний журнал*. — 1968. — № 9. — С. 93–97.
117. *Поппе А.* Заснування Софії Київської // *УДЖ*. — 1965. — № 9. — С. 97–104.
118. *Рапов О. М., Ткаченко Н. Г.* Русские известия Титмара Мерзебургского // *Вестник МГУ*. — Серия 8: История. — 1980. — № 3. — С. 57–67.
119. *Раппопорт П. А.* Древнерусская архитектура. — СПб., 1993.
120. *Раппопорт П. А.* О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // *ВВ*. — 1984. — Т. 45. — С. 185–191.
121. Резолюція учасників Круглого столу // *Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ)*. — К., 2010. — С. 78–79.
122. *Ричка В. М.* Етапи великого шляху // *Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ)*. — К., 2010. — С. 66–67.
123. *Рождественская Т. В.* О сомнительных реконструкциях при чтении софийских граффити // *Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових*

- датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 26–27.
124. Русич Л. Софія Київська — древніша! (Екзамен на науковість та патріотизм) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.imena.mk.ua/?037/06> Доступ: 1.11.2011.
125. Сарабьянов В. Д. Мозаики Софии Киевской в контексте византийской храмовой декорации XI столетия // Софійські читання. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь» (м. Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). — К., 2009. — С. 99–122.
126. Свердлов М. Б. Известия о Руси в хронике Титмара Мерзебургского // Древнейшие государства на территории СССР. — М., 1976. — С. 90–101.
127. Ставиский В. И., Бобровский Т. А. Клейма на голосниках XI–XII вв. из Киева // СА. — 1986. — № 3. — С. 249–256.
128. Стріленко Ю. М. До питання про ревізію дати побудови Софійського собору: техніко-технологічні дослідження стародавніх будівельних розчинів // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 53–56.
129. Титмар Мерзебургский. Хроника (1012–1018 гг.) // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. — Т. 4: Западноевропейские источники / Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко. — М., 2010. — С. 63–83.
130. Титмар Мерзебургский. Хроника / Пер. И. В. Дьяконова. — М., 2009.
131. Толочко А. П. Догадка о происхождении «ранней» даты основания Софийского собора в Киеве // Ruthenica. — 2009. — Т. 9. — С. 208–213.
132. Толочко О. «Давня Русь — відмичка в руках політиків, церковників та містифікаторів від музейної науки» // Лівий берег. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://society.lb.ua/life/2010/04/02/34150_Oleksiy_Tolochko_Davnya_Rus-v.html Доступ: 1.11.2011.
133. Толочко О. «Нова хронологія» Софійського собору завдасть непоправної шкоди / О. Толочко // Лівий берег. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://society.lb.ua/life/2010/04/27/41350_Oleksiy_Tolochko_Nova_hronologi.html Доступ: 1.11.2011.
134. Толочко О. П. Код Нікітенко з маятником // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 10–16.
135. Толочко О. П. Так званий «напис Петра Могили» у Софії Київській // УДЖ. — 2010. — № 5. — С. 4–25.
136. Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. — К., 1996.
137. Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983.
138. Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.
139. Толочко П. П. Новые археологические исследования Киева (1963–1978) // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 7–36.
140. Толочко П. П. Слово Илариона и время стротельной деятельности Ярослава // Толочко П. П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 рр. — К., 2008. — С. 140–147.

141. *Толочко П. П.* Тисячоліття Софії Київської: реальність чи фікція? // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 7–9.
142. *Трильмих В.* Епископ из Мерзебурга Титмар и его хроника // Титмар Мерзебургский. Хроника / Пер. И. В. Дьяконова. — М., 2009. — С. 180–195.
143. У 2011 р. — 1000-річчя заснування Софії Київської / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://millennium.nikitenko.kiev.ua/> Доступ: 1.11.2011.
144. УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 682/2010 Про відзначення 1000-річчя заснування Софійського собору // Час заснування Софії Київської. Пристрасті довкола мілленіума. — К., 2010. — С. 3–4.
145. Фрагмент стенограми заключної частини засідання Круглого столу // Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали круглого столу (7 квітня 2010 р., м. Київ). — К., 2010. — С. 76–77.
146. *Холостенко М. В.* З історії зодчества Древньої Русі // Археологія. — 1965. — Т. 19.
147. *Холостенко Н. В.* Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследование памятников культуры. — М., 1990. — Вып. 3. — С. 6–18.
148. *Холостенко Н. В.* София Киевская и формирование Киевской архитектурно-строительной школы // София Киевская: материалы исследований. — К., 1973. — С. 20–26.
149. Час заснування Софії Київської. Пристрасті довкола мілленіума. — К., 2010.
150. *Шахматов А. А.* Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. — М.; Л., 1938.
151. *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908.
152. *Щоткіна К.* Дивитися — не передивитися. Про тисячолітній храм і традицію фальсифікації / К. Щоткіна // Дзеркало тижня. — 2010. — № 15. — 17 квітня. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/divititsya_ne_peredivitsiya_pro_tisyacholitniy_hram_i_traditsiyu_falsifikatsiyi-59864.html Доступ: 1.11.2011.
153. *Poppe A.* The Building of the Church of St. Sophia in Kiev / A. Poppe // Journal of Medieval History. — 1981. — Vol. 8. — P. 15–66.